

WŁADYSŁAW ŁOSIŃSKI

STARA ŁADOGA W ŚWIETLE OSTATNICH BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

STARAYA (OLD) LADOGA IN THE LIGHT OF RECENT ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

W życiu gospodarczym strefy nadbałtyckiej we wczesnym średniowieczu Stara Ładoga zajmowała miejsce dość szczególne. Położona w odległości około 12 km od ujścia rzeki Wołchow, pełniła funkcję jednego z ważniejszych punktów wymiany na szlaku handlowym łączącym kraje basenu Morza Bałtyckiego z Rusią Kijowską, Bułgarią nadwołżańską, Chazarią, Bizancjum i światem arabskim. Dzieje tego ośrodka stanowiły też od dawna przedmiot nie słabnącego do dziś zainteresowania mediewistyki europejskiej¹. Spora w tym zasługa wieloletnich badań archeologicznych, dzięki którym uzyskano niezmiernie bogate materiały źródłowe, pozwalające na stosunkowo pełną rekonstrukcję najdawniejszych dziejów wczesnośredniowiecznej Starej Ładogi². Badania terenowe na dużą skalę kontynuowane są także w latach

ostatnich³. Każdy sezon wykopaliskowy przynosi nowe, niekiedy wręcz rewelacyjne materiały, dające coraz to lepszy wgląd w różne aspekty życia dawnych mieszkańców miasta. Stałemu pomnażaniu zasobu źródeł towarzyszy pogłębiona krytyka ich wartości poznawczych, prowadząca do rewizji i modyfikacji wielu obowiązujących do niedawna w literaturze poglądów na temat głównych etapów społeczno-gospodarczego i przestrzennego rozwoju tego ośrodka. Przedyskutowanie ostatnich wyników badań prowadzonych w Starej Ładodze jest też celem niniejszych uwag. Znaczenie tych badań daleko wykracza poza ramy prac o charakterze regionalnym. Przyniosły one szereg ważnych ustaleń, niezmiernie istotnych dla toczącej się obecnie dyskusji na temat początków kształtowania się wczesnośredniowiecznych ośrodków miejskich w strefie nadbałtyckiej, mają zatem ogólniejszy walor poznawczy, warty szerszej prezentacji.

W ostatnich latach trzy sprawy w badaniach nad Starą Ładogą budziły szczególne zainteresowanie archeologów radzieckich, a mianowicie: 1 — chronologia najstarszej wczesnośredniowiecznej osady; 2 — charakter gospodarczy tego ośrodka w różnych fazach rozwoju, rozpatrywany w ścisłym związku z zagadnieniem jego powiązań handlowych i kulturowych z innymi ludami i krajami; 3 — znaczenie bliższego i dalszego zaplecza osadniczego w rozwoju gospodarczym miasta.

Ostatnia z wyżej wymienionych spraw nie wyszła w zasadzie poza wstępny etap rejestracji źródeł w ramach szeroko zakrojonego programu badań terenowych prowadzonych wokół Starej Ładogi. Wyniki tych prac sygnalizowane są jak dotąd przede wszystkim w bieżących sprawozdaniach z wykopalisk, za wcześniej też na próbę podsumowującego ujęcia tej złożonej problematyki, chociaż niektóre jej aspekty przedstawiają się już niezmiernie interesująco. Obok badań nawiązujących do prowadzo-

¹ Zainteresowanie to ściśle wiązało się z próbami, podejmowanymi głównie przez badaczy skandynawskich, lokalizowania w Starej Ładodze faktorii normañskiej; por. CROSS 1946, s.505 n.; ARBMAN 1955, s.30 n.; 1961, s.90 n.; 1962, s.111 n.; BRØNDSTED 1960, s.57. W związku z powyższą tezą licznych omówień doczekał się znaleziony tu w roku 1950 w warstwie kulturowej horyzontu E trzpień drewniany z napisem runicznym, uznany przez niektórych badaczy za dowód skandynawskiej genezy tej osady; patrz ŠTENDER-PETERSEN 1959. W ostatnich latach badacze zachodni, uwzględniając dorobek archeologii radzieckiej, zajmują na ogół na ten temat stanowisko bardziej umiarkowane; por. FOOTE, WILSON 1975, s.219 n.; STENBERGER 1977, s.418. Ze strony radzieckiej najpełniejszą krytykę ujęć normañistów i późniejszych, nawiązujących do nich kierunków badawczych przeprowadził ŠASKOL'SKIJ (1965, s.125-152); na temat tezy Stender-Petersena patrz VILINBACHOV 1963; 1964, s.299 n. Problem Starej Ładogi budził także zainteresowanie nauki polskiej. Kwestii rozwoju i roli tego ośrodka wiele miejsca poświęcone zwłaszcza w różnych ogólniejszych ujęciach i opracowaniach syntetycznych: ŁOWMIAŃSKI 1957; 1973, s.155-177; JAŻDŻEWSKI 1958, s.66-68; HENSEL 1963, s.165 n.; 1965; SZYMAŃSKI 1973.

² Starszą literaturę na temat Starej Ładogi zestawil ŠASKOL'SKIJ (1965, s.126 przyp. 116); por. też *Słownik starożytności słowiańskich*, t.3, cz.1, Wrocław 1967, s.110-112. Dalsza literatura cyt. w kolejnych przypisach.

³ RJABININ 1974; PETRENKO, NECHAEV, ŠITOVA 1974; 1975; PETRENKO, SMIRNOV 1976; PETRENKO 1977a.

nych tam już od dawna wykopalisk na okolicznych cmentarzyskach⁴, szczególną uwagę zwracają prace przeprowadzone na osadzie przyrodowej w Novych Dubovikach koło Wołchowa⁵. Osiedle to o charakterze rolniczo-hodowlanym, współczesne najstarszej osadzie w Starej Ładodze, stanowi dobry przykład małego, lokalnego ośrodka rzemiosła i wymiany, położonego na szlaku handlowym prowadzącym rzeką Wołchow ku omawianemu ośrodkowi. Wśród inwentarza osady szczególną uwagę zwraca fragment monety, związanej z napływem na te tereny najstarszej fali srebrnego kruszcu arabskiego⁶. Wyroby obcego pochodzenia reprezentowane są ponadto przez paciorki szklane i grzebień rogowy zbliżony do okazów znanych z najstarszych warstw kulturowych Starej Ładogi. Odkryto także konkretne ślady rzemieślniczej działalności mieszkańców osady, zwłaszcza w zakresie obróbki metali kolorowych. Można przypuszczać, że osiedle w Novych Dubovikach nie było na tym terytorium jedynym punktem osadniczym o podobnym charakterze. Rzecz interesująca, że zbliżone stanowiska znane są także z innych rejonów północnej Rusi, między innymi z okolic późniejszego Nowogrodu⁷. Mniej więcej współcześnie małe ośrodki rzemiosła i wymiany powstawały również na obszarach niektórych gospodarzo bardziej aktywnych plemion zamieszkujących południowe wybrzeża Bałtyku, m.in. na Pomorzu Zachodnim⁸. Wszędzie tam dość podobne były zapewne uwarunkowania gospodarcze tworzenia się tego rodzaju punktów osadniczych, których rozwój poprzedził kształtowanie się wczesnośredniowiecznych ośrodków miejskich. Szczególną uwagę zwraca towarzysząca prawie zawsze temu zjawisku recepcja przez miejscowe środowiska obcej monety pochodzenia arabskiego, która wcześniej zaczyna pełnić funkcję powszechnego środka płatniczego.

O ile problem charakteru osadnictwa rozwijającego się na zapleczu Starej Ładogi wymaga dalszych szczegółowych badań, przede wszystkim terenowych, o tyle sprawa datowania początków tego ośrodka została już ostatecznie rozstrzygnięta. Kwestia ta do niedawna stanowiła jeszcze przedmiot ożywionej dyskusji toczącej się nie tylko w środowisku archeologów radzieckich⁹. Obecnie

⁴ KORZUCHINA, DAVIDAN 1969; BULKIN, NAZARENKO, NOSOV 1972; NOSOV, KONECKIJ 1974; PETRENKO, KUČER, RACKO 1976; PETRENKO 1977b. Na temat wyników dawniej prowadzonych badań na cmentarzyskach patrz RAVDONIKAS 1945, s.38–40; ORLOV 1955, s.190 n.; 1956b; 1960; por. także podsumowujące ujęcie tej problematyki w pracy LEBEDOVA, 1977, s.181 n.

⁵ NOSOV 1973, s.29.

⁶ Na temat najstarszego strumienia monety arabskiej w Europie Wschodniej patrz ARCICHOVSKIJ 1966, s.40; KROPOTKIN 1967, s.118 n.; 1968, s.72 n.

⁷ NOSOV, KONECKIJ 1975, s.28 n.

⁸ ŁOSIŃSKI 1972, s.234 n.

⁹ W starej radzieckiej literaturze przedmiotu warstwy kulturowe zaliczane do horyzontu E datowano przeważnie na VII–IX w.; por. RAVDONIKAS 1949, s.6; 1950, s.35–38; 1951, s.34; GROZDIŁOV 1950, s.160–162, 166. Badacze z innych krajów dość kry-

wiekszość badaczy początki osiedla datuje na VIII w. zgodnie z propozycjami G.F.Korzuchiny, zgłoszonymi już na początku lat sześćdziesiątych¹⁰. Ostatnio szczegółowo sprawę tę omówiła O.I.Davidan, dając pełny przegląd wszystkich elementów datujących, znalezionych w warstwach kulturowych tzw. horyzontu E, odpowiadającego najstarszej fazie rozwoju osady. Horyzont ten — składający się z pięciu ($E_{3(1-3)}$, E_2 , E_1), nie zaś z trzech (E_3 , E_2 , E_1), jak sądzono do niedawna, poziomów konstrukcyjnych — badaczka datuje na 2 połowę VIII do około 3 ćwierci IX w.¹¹ Chronologicznie młodszy horyzont D przypada na ostatnią ćwierć IX, X i początki XI w. Ustalenia te nie doczekały się jeszcze pełnej aprobaty w literaturze przedmiotu¹², nie wydaje się jednak, aby dalsza dyskusja przyniosła rewizję ustaleń O.I.Davidan.

Nie mniej interesujące wyniki przyniosły badania archeologów radzieckich nad rozplanowaniem i zabudową Starej Ładogi, a zwłaszcza jej charakterem gospodarczym i rolą w rozwoju dalekosiężnej wymiany handlowej na szlaku tranzytowym, prowadzącym z krajów arabskich i Bizancjum poprzez Bułgarię nadwołżańską i Ruś Kijowską nad Morze Bałtyckie. W badaniach tych wiele miejsca zajęła także szeroko omawiana, przede wszystkim w starszej literaturze, sprawa identyfikacji etnicznej mieszkańców tego ośrodka. Dobry wgląd w całokształt problematyki dały liczne analityczne opracowania różnych kategorii źródeł archeologicznych pochodzących z badanej osady¹³. Wyniki tych prac unaoczyły potrzebę rewizji zakorzenionych w literaturze poglądów na temat szeregu węzłowych problemów jej rozwoju w VIII–X w.

Do niedawna przeważał pogląd o wiejskim charak-

tycznie ocenili próbę tak wczesnego datowania początków osady; patrz ARBMAN 1955, s.34, 37; 1962, s.113 n.; JAŻDŻEWSKI 1958, s.66 n.; HILCZERÓWNA 1966, s.451 n.

¹⁰ KORZUCHINA 1961, s.82–84; 1966a.

¹¹ DAVIDAN 1974, s.12–14; 1976, s.101 n. Końcowa data horyzontu E przypada być może na lata 860–870, jego początki zaś należy zapewne datować dopiero na schyłek 2 poł. VIII w.; por. także ciekawe uwagi L'VOVEJ (1968, s.91) na temat metryki horyzontu E na podstawie analizy chronologicznej paciorków szklanych.

¹² Nadal większość badaczy najstarszy horyzont datuje ogólnie na VIII–IX w.; por. MIROLJUBOV 1976, s.119 przyp. 7; NOSOV 1977, s.10. Niekiedy stosuje się też dawno już przestarzały schemat chronologiczny Ravdonikasa, w którym horyzont E_3 datowano na VII w.; por. np. OJATEVA 1976, s.127; STENBERGER 1977, s.418.

¹³ DAVIDAN 1962a, s.95 n.; 1962b, s.16 n.; 1966, s.103 n.; 1968, s.54 n.; 1970b, s.81 n.; 1971, s.134 n.; 1974; 1976, s.101 n.; 1977, s.101 n.; KORZUCHINA 1961, s.76 n.; 1966b, s.89 n.; 1971b, s.123 n.; 1973, s.35 n.; L'VOVA 1968, s.64 n.; 1970a, s.89 n.; 1970, s.230 n.; 1977, s.106 n.; L'VOVA, NAUMOV 1970, s.179 n.; MIROLJUBOV 1972, s.118 n.; 1976, s.119 n.; NOSOV 1977, s.10 n.; OJATEVA 1965, s.42 n.; ORLOV 1954, s.343 n.; 1956a, s.142 n.; SPYGAL'SKIJ 1972, s.18 n.; ŠTAKEL'BERG 1962, s.109 n.; 1969, s.252 n. Wiele wyżej cytowanych prac stanowiło przedmiot dyskusji; por. DEKÓWNA 1971; 1973; CNOTLIWY 1963; HILCZERÓWNA 1966; ŠENNIKOV 1975; ZASURCEV, JANIN 1975.

terze najstarszej osady w Starej Ładodze (horyzont E), której zabudowę według V.I. Ravdonikasa tworzyły luźno rozmieszczone, duże domostwa o powierzchni 42–120 m² z centralnie usytuowanym paleniskiem, zamieszkałe przez dużą rodzinę typu patriarchalnego. Pojawienie się w chronologicznie młodszym horyzoncie D małych, kwadratowych domów, gęsto i dość regularnie rozmieszczonych wzdłuż ciągów ulicznych, uznano za przejaw urbanizacji osiedla, a zarazem za wyraz zachodzących wówczas zmian w formach więzi społecznej, związanych z rozpadem struktur wielorodzinnych i kształtowaniem się małej rodziny składającej się z 6–7 osób¹⁴. W tym czasie miało także mieć miejsce nawiązanie bliższych kontaktów z ludami Skandynawii, nie wykluczano przy tym możliwości pobytu w Starej Ładodze w X w. nielicznej grupy Skandynawów¹⁵. Zdecydowanie odrzucono natomiast tezę normanistów i neonormanistów o roli tego ośrodka jako wikingijskiej kolonii¹⁶.

W literaturze radzieckiej były także i inne próby wyjaśnienia zmian zachodzących w zabudowie Starej Ładogi. G.F. Korzuchina skłonna była łączyć je z przemianami struktury etnicznej jej mieszkańców. Duże domostwa badaczka ta uznała za typowe dla fińskich założycieli osiedla, pojawienie się zaś małych domów wiązała z jego sławizacją¹⁷.

Ujęcia te w wielu istotnych punktach podważyły ostatnie badania archeologów radzieckich. Najwięcej korekt wniosły studia nad dziejami najstarszego osiedla. Dotyczy to zarówno formy jego zabudowy, jak i charakteru, i funkcji gospodarczej. Ustalono, że od 2 połowy VIII do około 3 ćwierci IX w. była to osada bez umocnień obronnych, zajmująca powierzchnię 4–5 ha, o luźnej zabudowie rozmieszczonej wzdłuż obydwu brzegów Ładożki u jej ujścia do rzeki Wołchow¹⁸. Zabudowa składała się z domostw obydwu wyżej wymienionych typów¹⁹, trudno zatem mówić o radykalnych zmianach w składzie etnicznym mieszkańców osiedla czy o szybko postępujących przeobrażeniach w formach więzi społecznej u schyłku IX i na początku X w. Odrzucono zatem zarówno tezę Ravdonikasa, jak i Korzuchiny²⁰. W za-

sadzie jednak został utrzymany pogląd o genetycznych związkach dużych budowli mieszkalnych — dominujących w zabudowie starszej osady — z tradycjami budownictwa fińskiego²¹ i o słowiańskim rodowodzie małych chat o zrębowej konstrukcji ścian. Współwystępowanie obydwu form domostw już w najniższej zalegających warstwach osadniczych wskazywałoby tym samym na mieszany charakter etniczny założycieli osiedla staroładoskiego, w którym obok miejscowego żywiołu fińskiego zamieszkiwali także Słowianie²².

Do kwestii struktury etnicznej najstarszej osady w Starej Ładodze powrócimy jeszcze w dalszej części niniejszych uwag, tu natomiast nieco miejsca poświęcimy problemowi jej funkcji gospodarczej. Na pewno nie było to osiedle o wyłącznie wiejskim charakterze, chociaż rolnictwo i hodowla oraz rybołówstwo stanowiły niewątpliwie jedną z głównych form gospodarowania²³. Nie one jednak w ostatecznym rozrachunku decydowały o charakterze i funkcji gospodarczej osady. Uwagę badaczy zwraca przede wszystkim niezmiernie bogactwo inwentarza zabytkowego, odkrytego w warstwach kulturowych horyzontu E. Obok naczyń glinianych grubej roboty znaleziono wiele wyrobów z metali kolorowych,

²¹ SEDOV 1970a, s.32 n.; 1970b, s.20; TRET'JAKOV 1970, s.149. W literaturze przedmiotu wskazuje się jednak na brak ścisłych analogii do dużych domostw typu Starej Ładogi; istnieją uzasadnione podstawy do wiązania ich nie tylko ze środowiskiem fińskim, paralele widoczne są także na terytorium bałtyjskim i skandynawskim; por. LEBEDEV 1977, s. 172.

²² Problem obecności w najstarszej osadzie elementu słowiańskiego stanowi przedmiot czytowanej dyskusji. Kwestia ta, poza nie budzącą raczej kontrowersji sprawą etnicznej przynależności budowniczych małych domostw zrębowych, ściśle wiąże się z zagadnieniem identyfikacji ludności chowającej swych zmarłych w mogiłach zwanych sopkami. Ostatnio coraz bardziej przeważa pogląd o związkach tej grupy zabytków ze Słowenami; por. SEDOV 1970a, s.29–33; 1970, s.16–18; ŁOWMIAŃSKI 1973, s.86. Ostrożniej na temat etnicznej atrybucji sopek wypowiada się SZYMAŃSKI (1973, s.44 n. przyp. 38), podkreślając czytelność elementów bałtyjskich i fińskich w ich konstrukcji, inwentarzu i rytuale pogrzebowym. Z dziejów wczesnej Słowiańszczyzny wyklucza sopki LJAPUŠKIN (1966, s.130; 1968, s.91 n.). Na cmentarzyskach tych od dawna dostrzega się również elementy skandynawskie, niektórzy zaś badacze (TUCHTINA 1968, s.188 n.) sopki typu Wołchow uznają za pochówki tej grupy etnicznej. Ostatnio silnie podkreśla się wieloetniczny skład zmarłych pochowanych w sopkach rejonu Starej Ładogi; por. LEBEDEV 1977, s.181 n. Badacze wypowiadający się za słowiańskim charakterem sopek z udziałem elementu fińskiego, uznają zarazem obecność Słowian w omawianej osadzie już w momencie jej powstania. W ich ujęciu było to osiedle o mieszanej fińsko-słowiańskiej ludności z przewagą pierwszego (SEDOV 1970b, s.20), rzadziej drugiego (TRET'JAKOV 1970, s.149) elementu. Zwłaszcza to drugie stanowisko wydaje się mało przekonujące, chociaż rację ma Tret'jakov, zwracając uwagę na brak elementów pochodzenia fińskiego w inwentarzu zabytkowym horyzontu E.

²³ RAVDONIKAS 1950, s.38 n.; ORLOV 1954, s.343 n.; 1956a, s.142 n.; MIROLJUBOV 1972, s.118 n.; 1976, s.119 n. Na uwagę zasługują spostrzeżenia tego ostatniego badacza na temat znaczenia ogrodnictwa w gospodarstwie wiejskim Starej Ładogi w początkowej fazie jej rozwoju.

¹⁴ RAVDONIKAS 1949, s.54; 1950, s.30–34, 38–40; RAVDONIKAS, LAUŠKIN 1959, s.31–36.

¹⁵ W starszej literaturze radzieckiej silnie akcentowano brak (z wyłączeniem pałeczki drewnianej z napisem runicznym) przedmiotów o proveniencji skandynawskiej w warstwach horyzontu E; w większej liczbie miały one pojawić się dopiero w horyzoncie D; por. RAVDONIKAS 1945, s.41; RAVDONIKAS, LAUŠKIN 1959, s.27 n.; VILINBACHOV 1963, s.335; ŠASKOL'SKIJ 1965, s.130 n.

¹⁶ ŠASKOL'SKIJ 1965, s.125 n., tamże dalsza literatura.

¹⁷ KORZUCHINA 1965; hipotezę tę za bezpodstawną uznał WILINBACHOV 1964, s.308.

¹⁸ PETRENKO, SMIRNOV 1976, s.37; LEBEDEV 1977, s.172 n.; PETRENKO 1977a, s.29.

¹⁹ NOSOV 1975, s.74; 1977, s.10 n.

²⁰ NOSOV 1977, s.16; por. też dawniej zgłoszoną sugestie LAUŠKINA, 1960, s.74.

rogu, kości, szkła, kamieni półszlachetnych i drewna. Nie licząc ceramiki, większość z nich to przedmioty obcego pochodzenia, wywodzące się z różnych, niekiedy dość odległych ośrodków produkcji, szereg dalszych zaś powstało niewątpliwie pod wpływem obcych oddziaływań i impulsów kulturowych. Były to głównie ozdoby i części odzieży, a także przedmioty kultu oraz różnego rodzaju wyroby codziennego użytku, wśród których liczną grupę stanowiły grzebienie rogowe. Rzadziej reprezentowane są militaria i przedmioty paramilitarne. Okazało się, że w kolekcji tej brak zabytków pochodzenia fińskiego, które pojawiają się tu dopiero w X w. (horyzont D). Fakt ten budzi niemałe zdziwienie, zwłaszcza w kontekście hipotezy sformułowanej przez niektórych badaczy radzieckich o fińskim rodowodzie dużych domostw wznoszonych w Starej Ładodze. Liczna natomiast jest seria przede wszystkim ozdób brązowych pochodzenia bałtyjskiego²⁴. Mają one analogie w inwentarzu grobowym tzw. długich kurhanów, uznanych przez V.Sedova za cmentarzyska słowiańskich Krywiczów, kohabitujących z plemionami bałtyjskimi i częściowo zachodnio-fińskimi²⁵. W świetle wspomnianej grupy zabytków powstaje pytanie, czy element bałtyjski nie stanowił jednego z komponentów struktury etnicznej mieszkańców najstarszej Ładogi, nie wydaje się bowiem, aby typowo kobiece ozdoby stroju charakterystyczne dla serii zabytków pochodzenia bałtyjskiego, dotarły tu wyłącznie w wyniku powiązań handlowych. Sądzić raczej należy, że co najmniej część z nich znalazła się w Starej Ładodze na drodze kontaktów pozaekonomicznych, być może są one śladem pobytu w tym rejonie przedstawicieli tej grupy etnicznej²⁶. Zabytki o proveniencji bałtyjskiej odkryto zresztą także w Novych Dubovikach²⁷. Na terenach objętych w początkach wczesnego średniowiecza kolonizacją słowiańską Bałtowie stanowili zapewne element bardziej aktywny gospodarczo, aniżeli to uważano do niedawna.

Wśród zabytków obcego pochodzenia znalezionych w najstarszych warstwach kulturowych Starej Ładogi reprezentowane są również elementy wywodzące się z kręgu kultury sałtowskiej²⁸. W rejon ujścia rzeki Wołchow dotarły one najpewniej wraz z najstarszym strumieniem monet arabskich, przenikających szlakami wodnymi Europy Wschodniej na północ w kierunku Morza Bałtyckiego. Z najbliższej okolicy interesującego nas tu osiedla pochodzi kilka depozytów z 2 połowy VIII i początków IX w., zawierających monety arabskie, pojedyn-

czy zaś dirhem wybity w 699/700 r. odkryto w warstwie kulturowej osady (horyzont E₃₍₂₎)²⁹. W świetle analizy rozrzutu na terenie Europy Wschodniej skarbów z końca VIII i początków IX w. Stara Ładoga rysuje się wówczas jako jeden z ważniejszych ośrodków dystrybucji kruszcu srebrnego pochodzenia arabskiego do krajów basenu Morza Bałtyckiego³⁰.

Tej ostatniej kwestii w literaturze przedmiotu poświęcono sporo uwagi, ściśle bowiem wiąże się ona z szeroko dyskutowaną sprawą roli Skandynawów jako podmiotu w rozwoju handlu dalekosięznego ze Wschodem, a zarazem ich miejsca w życiu gospodarczym najstarszego osiedla w Starej Ładodze. V.J.Janin, zasłużony badacz skarbów srebrnych z terenu Rusi, eliminował udział kupca skandynawskiego w dalekosiężnej wymianie w najstarszej fazie jej rozwoju³¹. Domniemany brak zabytków pochodzenia skandynawskiego w najniższych poziomach osadniczych Starej Ładogi stanowił jedną z przesłanek uzasadniających ten pogląd³². Szczegółowa analiza materiałów wykazała jednak już w najstarszych warstwach horyzontu E obecność zabytków o skandynawskiej proveniencji, których duże nagromadzenie potwierdza istnienie ożywionych związków między Starą Ładogą a ludami Skandynawii w tym czasie. Problem charakteru tych związków stanowił w ostatnich latach przedmiot szczególnego zainteresowania archeologii radzieckiej³³.

Stwierdza się, że kontakty nie ograniczały się wyłącznie do wymiany handlowej, a tym bardziej do sporadycznych związków typu pozaekonomicznego. Obecnie przyjmuje się, że w omawianej osadzie już w zaraniu jej dziejów przebywała grupa przybyszów z Półwyspu Skandynawskiego, tu też chowająca swych zmarłych, na cmentarzysku w Plakun, położonym na przeciwległym brzegu rzeki Wołchow³⁴. Z rejonu Starej Ładogi Skandynawowie przenikali w głąb Europy Wschodniej, zwłaszcza w charakterze kupców zainteresowanych towarami pochodzenia wschodniego. Tę funkcję Skandynawów podkreśla się szczególnie silnie w najnowszej literaturze radzieckiej³⁵. Nie ulega już dziś wątpliwości, że to głównie za ich pośrednictwem przynikał stąd kruszec srebrny

²⁹ KORZUCHINA 1961, s.83; DAVIDAN 1976, s.111 n.

³⁰ Por. mapy rozrzutu depozytów z tego okresu opracowane przez KROPOTKINA (1967; 1968).

³¹ JANIN 1956, s.87 n.

³² Por. uwagi DAVIDAN 1971, s.142 n.

³³ ARCICHOVSKIJ 1966, s.40; KORZUCHINA 1966a; 1971b, s.127–131; DAVIDAN 1970a, s.79 n.; 1971, s.136 n.; 1974, s.14 n.; 1976, s.112 n.; por. też KLEJN, LEBEDEV, NAZARENKO 1970, s.239, 243; SEDOV 1970b, s.20 n.; LEBEDEV, NAZARENKO 1973, s.6; LEBEDEV 1977, s.172 n.

³⁴ KORZUCHINA 1971a.

³⁵ SEDOV 1970a, s.21; na funkcję Normanów jako podmiotu handlu dalekosięznego w Europie Wschodniej już w początkach IX w. wskazują między innymi znaleziska wczesnych monet arabskich z nacięciami w postaci run; por. DOBROVOL'SKIJ, DUBOV, KUZ'MENKO 1977, s.142 n.

²⁴ DAVIDAN 1976, s.115 n.

²⁵ SEDOV 1974, s.36–41.

²⁶ Na związki Starej Ładogi z kulturą tzw. długich kurhanów wskazywał RAVDONIKAS 1945, s.40; 1950, s.36. Por. także uwagi DAVIDAN 1974, s.17 n. Ostatnio za pobyt tu przedstawicieli plemion bałtyjskich wypowiedział się LEBEDEV (1977, s.178).

²⁷ DAVIDAN 1974, s.17 n.

²⁸ DAVIDAN 1976, s.115.

pochodzenia arabskiego do krajów basenu Morza Bałtyckiego. Trudno natomiast na podstawie obecnie dostępnego materiału źródłowego o bardziej miarodajną ocenę wielkości grupy Skandynawów przebywających w najstarszej osadzie. Sprawa jest niezmiernie złożona z punktu widzenia metodyki badań tego rodzaju kwestii³⁶, biorąc jednak pod uwagę zespół wszystkich elementów kulturowych charakteryzujących treść najstarszych warstw osadniczych osiedla, archeologia radziecka odrzuca próby umieszczenia tu skandynawskiej faktorii typu emporium w Grobinie. Przyjmuje się też, i to zapewne słusznie, że grupa Skandynawów była dość ograniczona liczebnie, co nie znaczy, aby nie doceniano jej roli w życiu gospodarczym tego ośrodka.

Nie jest wykluczone, że Skandynawowie nie byli jedynymi przybyszami z Zachodu, przebywającymi w Starej Ładodze. Łącznie z nimi mogli docierać tu także Fryzowie, w warstwach bowiem horyzontu E znaleziono serię grzebieni z poroża mających najwierniejsze odpowiedniki. w okazach znanych z kręgu frankońsko-fryzyjskiego³⁷. Odkryto również ślady miejscowej produkcji grzebieni tego rodzaju. Obok kupca mógł tu zatem przebywać również rzemieślnik fryzyjski³⁸. Późniejsza wytwórczość grzebiennicza (horyzont D) rozwijała się też pod wyraźnym wpływem oddziaływań wywodzących się z ośrodków frankońsko-fryzyjskich i skandynawskich³⁹. Adaptacja idei wschodnioeuropejskich w produkcji grzebieni ma tu wyjątkowo późną metrykę.

Większość wyrobów pochodzenia zachodnioeuropejskiego docierała jednak raczej za pośrednictwem Skandynawów. W IX-wiecznych zespołach grobowych na cmentarzysku w Plakun przedmioty o proveniencji zachodnioeuropejskiej wystąpiły wraz z zabytkami pochodzenia skandynawskiego w pochówkach ewidentnie normańskich⁴⁰. Dzięki pośrednictwu kupca skandynawskiego przenikały też zapewne miecze zachodnioeuropejskie. Długa seria drewnianych mieczyków znalezionych w horyzoncie E, wyrabianych jako zabawki (a stanowiących wierne odpowiedniki żelaznych mieczów typów B i H⁴¹) pozwala przypuszczać, że import ten nie miał charakteru efemerycznego. Było to raczej zjawisko szersze⁴², które w późniejszym okresie objęło swym zasięgiem także inne rejony Europy Wschodniej⁴³. Głównie

dzięki Skandynawom — jak sądzi Z.A.Lvova — docierały w tym czasie do Starej Ładogi również paciorki szklane pochodzenia wschodniego, skąd rozchodziły się do okolicznych osad⁴⁴. Stanowiły one zapewne jeden z ekwiwalentów w wymianie z miejscową ludnością. Proces ten uległ znacznemu spotęgowaniu w X w., obejmując swym zasięgiem coraz to bardziej odległe obszary. Obecny proveniencji jest też najpewniej szereg dalszych wytworów z różnych dziedzin kultury materialnej, zwłaszcza wyróżniających się techniczną doskonałością, wśród których można wymienić między innymi nieliczne przedmioty toczone, nie przekonuje bowiem sugestia O.I.Davidan o wczesnej metryce pojawienia się tu tokarni⁴⁵.

W świetle przedstawionych powyżej danych najstarsze osiedle w Starej Ładodze rysuje się dość wyraźnie jako osada targowa związana przede wszystkim, chociaż nie wyłącznie, z rozwojem handlu dalekosiężnego. Pełniła ona zarazem funkcję lokalnego ośrodka wymiany, skąd towary obcego pochodzenia przenikały do okolicznych osad typu znanego z badań przeprowadzonych w Nowych Dubovikach. W tym okresie była to jednak raczej funkcja wtórna w stosunku do jej roli jako emporium handlu dalekosiężnego. Cechą charakterystyczną osiedla była wieloetniczna struktura mieszkańców już w samych początkach jego rozwoju. Obok żywiołu fińskiego i zapewne słowiańskiego przebywali w nim także Skandynawowie, może wraz z towarzyszącymi im Fryzami, a nie jest wykluczone, że i przedstawiciele plemion bałtyjskich. Wytwórczość rzemieślnicza nie rozwinęła się w tym czasie na dużą skalę, większego znaczenia w życiu gospodarczym ośrodka nabrała ona dopiero w następnej fazie — w końcu IX i w X w. Powstanie i rozwój Starej Ładogi był też zapewne wynikiem przede wszystkim korzystnej koniunktury gospodarczej związanej z nawiązaniem kontaktów handlowych krajów basenu Morza Bałtyckiego z ludami Wschodu. W tym też kontekście należy patrzeć na rolę żywiołu normańskiego w życiu gospodarczym tego ośrodka, wówczas bowiem kupiec skandynawski był chyba najbardziej zainteresowany w rozwoju tej wymiany.

Mniej więcej współcześnie podobne osiedla, określane przez niektórych badaczy mianem załazków miast⁴⁶, rozwijały się w różnych krajach strefy nadbałtyckiej (ryc.1). Znane są one zarówno ze Skandynawii⁴⁷, jak

³⁶ Por. KLEJN, LEBEDEV, NAZARENKO 1970, s.226 n.

³⁷ DAVIDAN 1968, s.58 n.; por. też HILCZERÓWNA 1966, s.455-457.

³⁸ DAVIDAN 1968, s.62 n.; 1971, s.143; LEBEDEV 1977, s.176 n.

³⁹ KURNATOWSKA (1977, s.122 n.) wskazuje na obecność w Starej Ładodze obcych rzemieślników — grzebienników, wywodzących się z kręgu fryzyjsko-skandynawskiego.

⁴⁰ KORZUCHINA 1971a, s.61; 1971b, s.128 n.

⁴¹ DAVIDAN 1970a; 1971; 1974, s.16; ŠTAKEL'BERG 1969.

⁴² LEBEDEV 1977, s.179 n.

⁴³ KIRPIČNIKOV 1966, s.49; KLEJN, LEBEDEV, NAZARENKO 1970, s.233; KOČURKINA 1970, s.158.

⁴⁴ L'VOVA 1968, s.91, 94; 1977, s.106 n.; por. też DAVIDAN 1970a; 1971.

⁴⁵ DAVIDAN 1970b, s.81 n.

⁴⁶ HENSEL 1963, s.34 n.

⁴⁷ Na temat początków i dróg rozwoju ośrodków miejskich na terenie wczesnośredniowiecznej Skandynawii patrz JANKUHN 1971; ostatnie lata przyniosły znaczne ożywienie badań nad wczesnymi osiedlami miejskimi na tym terenie; por. A.LUNDSTRÖM 1968; P.LUNDSTRÖM 1974; DREIJER 1968, s.12-16; HOLMQVIST 1976.

i z południowych, słowiańskich wybrzeży Bałtyku⁴⁸. Z tego ostatniego obszaru wymienić należy przede wszystkim znany ze źródeł pisanych targ nadmorski Rerik, położony na ziemiach plemion obodryckich. Ostatnio podobną osadę odsłonięto w czasie badań wykopaliskowych w Menzlin nad Pianą. Zamieszkiwała ją obok

Mapa. Stara Ładoga na tle północnoeuropejskich osad rzemieślniczo-handlowych.

Old Ladoga and the other northeuropean craft-trading settlements of the 9th century

Słowian grupa Skandynawów, chowająca swych zmarłych na pobliskim cmentarzystwie w grobach z obstawą kamienną, niekiedy w kształcie łodzi. Na Pomorzu Zachodnim zbliżony charakter miały zapewne najstarsze osady w Wolinie i Szczecinie. Osiedle w Starej Ładodze nie było zatem zjawiskiem wyjątkowym, mówić tu raczej można o szerszej prawidłowości rozwoju, dostrzegalnej w całej strefie nadbałtyckiej⁴⁹.

W końcu IX i w X w. zmienia się w sposób dość istotny charakter omawianej osady. Rozrasta się ona terytorialnie, w tym też czasie część terenu została otoczona wałem obronnym⁵⁰. Zmienia się jednak przede wszystkim forma zabudowy, która w rozplanowaniu przestrzennym nawiązuje do innych współczesnych jej nadbałtyckich ośrodków wczesnomiejskich. Zwarte i regularne rozmieszczenie małych kwadratowych domostw zrębowych,

⁴⁸ LECIEJEWICZ 1962, s.54 n.; 1968, s.18 n.; 1976a, s.138-141; 1976b, s.41 n.; HERRMANN 1977, s.15 n.; na temat osady w Menzlin patrz ostatnio SCHOKNECHT 1977; o początkach Wolina i Szczecina por. CNOTLIWY, ROGOSZ 1970, s.131 n.; FILIPOWIAK 1972, s.5 n.; LECIEJEWICZ 1974, s.209 n.

⁴⁹ Wczesną metrykę mają także niektóre ośrodki rozwijające się na południowo-wschodnich wybrzeżach Bałtyku; por. NERMAN 1958. Na temat podobnych centrów na terytorium pruskim patrz HAFTKA 1975, s.193 n.; KLEEMANN 1939, s.4 n.; MÜHLEN 1975, s.9 n. W rejonie Wiskiaut prowadzone są w ostatnich latach na dużą skalę badania wykopaliskowe; por. KULAKOV 1978. Odkryto tam, podobnie jak w rejonie Truso, zespoły z monetami arabskimi związanymi z najstarszą falą napływu kruszcu srebrnego pochodzenia arabskiego w strefę Bałtyku; por. na ten temat LECIEJEWICZ 1970, s.213 n.

⁵⁰ LEBEDEV 1977, s.170 n.; PETRENKO 1977a, s.29.

sytuowanych wzdłuż ciągów ulicznych, charakteryzuje kształt urbanistyczny X-wiecznej Starej Ładogi⁵¹. W skład zabudowy wchodziły również duże budowle. Ostatnio odkryto je w północnej części osady⁵². Ich funkcja nie zawsze rysuje się dość jasno.

W tym czasie na jedno z czołowych miejsc w życiu gospodarczym ośrodka wysuwa się wytwórczość rzemieślnicza. Niektóre warsztaty znajdowały się — jak sędzi O.I.Davidan — w budynkach pełniących zarazem funkcje mieszkalne⁵³. Na znaczną skalę rozwinęła się zwłaszcza produkcja miejscowych grzebienników, potwierdzona przez konkretne ślady pracowni⁵⁴. Znajdowała się ona pod wyraźnym wpływem impulsów wywodzących się z ośrodków zachodnioeuropejskich, a przede wszystkim skandynawskich. Istnieją w pełni uzasadnione podstawy do utożsamiania co najmniej części grzebienników z obcymi rzemieślnikami, którzy dotarli tu z miast skandynawskich. Ówczesny rzemieślnik łączył w swym ręku z reguły kilka specjalności, zazwyczaj rogownik zajmował się również obróbką metali kolorowych oraz bursztyniarstwem⁵⁵. Była to w tym czasie szersza prawidłowość rozwoju rzemiosła w nadbałtyckich ośrodkach miejskich⁵⁶. W Starej Ładodze rzemieślnik trudnił się zapewne także i handlem, w niektórych warsztatach bowiem znaleziono ciężarki wagowe i ułamki monet.

Z innych rzemiosł został potwierdzony rozwój czarnej metalurgii i obróbka metali kolorowych, mniej pewna jest natomiast działalność pracowni szklarskiej⁵⁷. W warstwach kulturowych wystąpiło jednak nieco odpadów i braków produkcyjnych oraz półfabrykatów, stanowiących 2,12% ogółu znalezisk szkła w Starej Ładodze⁵⁸. Mógł tu zatem znajdować się — jak sądzą niektórzy badacze⁵⁹ — warsztat przetwarzający importowany surowiec, podobnie jak to miało miejsce w kilku innych ośrodkach wczesnomiejskich w strefie nadbałtyckiej⁶⁰. Byłby to raczej obcy specjalista, najpewniej pochodzenia za-

⁵¹ RAVDONIKAS 1949, s.35-40 ryc.5, 6 i 28; GROZDILOV 1950, s.140 n., ryc.11; LAUŠKIN 1960, ryc.36; SPÉGAL'SKIJ 1972, ryc.8; DAVIDAN 1977, ryc.1.

⁵² PETRENKO, NECHAEV, ŠITOVA 1974; 1975; PETRENKO, SMIRNOV 1976.

⁵³ DAVIDAN 1977, s.103.

⁵⁴ DAVIDAN 1974, s.11; 1977, s.101 n.; na temat innych zabytków z poroża patrz DAVIDAN 1966, s.103 n.

⁵⁵ DAVIDAN 1974, s.11; 1977, s.103 n.

⁵⁶ LECIEJEWICZ 1962, s.72, 121 n.

⁵⁷ L'VOVA (1970a, s.89 n.) zapatruje się dość sceptycznie na możliwość istnienia miejscowej produkcji szklarskiej.

⁵⁸ L'VOVA 1970a, s.109.

⁵⁹ Istnienie pracowni szklarskiej lub tylko warsztatu przetworczego pracującego na importowanym surowcu lub półfabrykatkach dopuszczają inni badacze; por. LEBEDEV 1977, s.176; DEKÓWNA 1980.

⁶⁰ Ślady wytwórstwa, czasami tylko przetwórstwa, szkła odkryto w Szczecinie, Wolinie, Kaupang, Ribe, Haithabu, Paviken, Helgö, Birce; por. OLCZAK 1968, s.18 n.; HOLMQVIST 1976, s.134, 169; P.LUNDSTRÖM 1974, s.91 n.; DEKÓWNA 1980.

chodnioeuropejskiego. Sprawa jest jednak niezmiernie złożona i wymaga dalszych szczegółowych studiów i badań.

Odpady produkcyjne wskazywałyby także na rozwój szewstwa⁶¹. Podobnie jak w przypadku grzebiennictwa liczyć się należy z przejściem szeregu umiejętności i nawyków technicznych z obcych ośrodków produkcyjnych. Pewna część obuwia mogła tu zresztą dotrzeć wraz z przybyszami ze Skandynawii⁶². Oddziaływania północnoeuropejskiego kręgu kulturowego czytelne są również w rozwoju niektórych innych rękodzieł, zwłaszcza tkactwa stosującego dość prymitywne warsztaty pionowe o osnowie obciążonej ciężarkami w postaci glinianych dysków⁶³.

Wszystko to wskazywałoby na dość ściśle związki Starej Ładogi w X w. z ośrodkami portowo-miejskimi Skandynawii. Nie były to jedynie kontakty typu handlowego, chociaż odgrywały one niewątpliwie rolę decydującą. W tym czasie, podobnie jak w końcu VIII i w IX w., Stara Ładoga była miejscem pobytu Normanów, i to zarówno rzemieślników, jak i kupców, często skupiających w swych rękach obydwie dziedziny działalności gospodarczej. Zapewne głównie dzięki nim osada przejęła w skład swego dziedzictwa wiele elementów typowych dla kultury materialnej ośrodków skandynawskich i dalej położonych centrów zachodnioeuropejskich.

Wśród dość licznych znalezisk o nie budzącej wątpliwości proveniencji skandynawskiej, odkrytych w warstwach kulturowych horyzontu D, na specjalną uwagę zasługuje trapezowata blaszka miedziana zaopatrzona w uszko, z dwustronnym napisem runicznym⁶⁴. Zabytek ten na podstawie denrochronologii oraz monet arabskich datowany jest na 2 połowę X w. Charakterystyczne, że został on odkryty w rejonie ulicy Wareskiej. Nie jest to zresztą jedyny znany ze Starej Ładogi przedmiot z runami. W roku 1950 w warstwie horyzontu E₂, a zatem w starszej osadzie, znaleziono trzpień wykonany z drewna iglastego, z napisem runicznym⁶⁵. Okaz ten stanowił przedmiot licznych omówień i dyskusji⁶⁶, ostatnio zaś doczekał się szczegółowej analizy⁶⁷. W warstwach z X w. wystąpiło ponadto wiele dalszych przedmiotów o skandynawskim pochodzeniu, wykonanych z brązu i innych

metali kolorowych, zwłaszcza zaś biżuteria i różnego rodzaju ozdoby okucia, niektóre być może produkowane także na miejscu, a zatem najpewniej przez rzemieślnika normańskiego⁶⁸. Ostatnio niektórzy badacze radzieccy biżuterię skandynawską skłonni są raczej wyłączyć z listy wyrobów stanowiących przedmiot wymiany handlowej. Sądzą oni raczej, że w większości stanowiła ona własność obcych przybyszów i przez nich też była noszona i użytkowana⁶⁹.

Odnośnie do innych zabytków brak już pewności, czy dany przedmiot stanowił własność przebywającego tu Skandynawa, czy też przedstawiciela innej grupy etnicznej, który otrzymał go w drodze wymiany lub w wyniku kontaktów pozaekonomicznych. Na pewno przedmiotem wymiany były liczne paciorki szklane reprezentowane przez kolekcję składającą się z kilku tysięcy egzemplarzy⁷⁰. Co najmniej w części docierały one tu, jak sądzi Z.A. Lwowa, dzięki pośrednictwu handlowemu Skandynawów⁷¹. Ze Starej Ładogi przenikały w głąb Europy Wschodniej, tworząc jednak w okolicach tego ośrodka wyraźne skupisko. Paciorki stanowiły zapewne jeden z ważnych towarów w wymianie lokalnej. W tym też czasie można liczyć się z coraz bardziej znaczącą rolą Starej Ładogi w procesie integracji gospodarczej sąsiadujących z nią terytoriów⁷². W X w. nie było to już centrum związane przede wszystkim z rozwojem dalekosiężnej wymiany, pełniło również ważną funkcję lokalnego ośrodka targowego na obszarze najpewniej Wepsów, gdzie przybysze ze Skandynawii współżyli z ludnością fińską.

Nie znaczy to jednak, aby rola Starej Ładogi jako emporium handlu dalekosiężnego uległa w tym czasie ograniczeniu. Nadal przenikały tędy do krajów basenu Morza Bałtyckiego monety arabskie, chociaż w tym czasie istniały już inne, nie mniej ważne połączenia, prowadzące między innymi szlakiem Dźwiny⁷³. Charakterystyczne, że zmiany w zabudowie i funkcji osiedla w ostatniej ćwierci IX w. chronologicznie zbiegają się z ożywieniem, ograniczonych w końcu lat trzydziestych IX w., kontaktów ze światem arabskim⁷⁴. W warstwie E₁

⁶¹ OJATEVA 1965, s.52.

⁶² DAVIDAN 1970a; 1971.

⁶³ Na temat tej formy zabytków patrz STAKEL'BERG 1962, s.109 n.

⁶⁴ PETRENKO, SMIRNOV 1976, s.36 n.; PETRENKO, KUZ'MENKO 1977, s.162 n.

⁶⁵ ADMONI, SIL'MAN 1957, s.40 n.; BALTIN-KOL'SKIJ 1959, s.19 n.; FIGUREVSKIJ 1959, s.199 n.; RAVDONIKAS, LAUŠKIN 1959, s.23 n.; KORZUCHINA 1966a, s.61 n.

⁶⁶ STENDER-PETERSEN 1959, s.117 n.; VILINBACHOV 1963, s.323 n.; ENGOVATOV 1963, s.229 n.; 1964, s.214 n.; ŠASKOL'SKIJ 1965, s.135; por. też literaturę cyt. w przyp. 65.

⁶⁷ PETRENKO, KUZ'MENKO 1977, s.158-162, tamże dalsza literatura.

⁶⁸ KORZUCHINA 1973, s.35 n.

⁶⁹ PUŠKINA 1972, s.94; o podobnych poglądach innych badaczy radzieckich na ten temat patrz SEDOV 1975, s.312. Nie dotyczy to jednak raczej góry społecznej, por. SZYMAŃSKI 1973, s.151.

⁷⁰ L'VOVA 1968, s.64 n.; 1970b, s.231; 1977, s.106.

⁷¹ L'VOVA 1977, s.107.

⁷² Funkcję Starej Ładogi jako ośrodka wymiany handlowej w skupisku osadniczym okupującym okolice Jeziora Ładoskiego silnie akcentował RAVDONIKAS (1949, s.54).

⁷³ Na rolę tej rzeki jako ważnego szlaku handlowego wskazuje rozrzut depozytów zawierających monety arabskie. Najstarsze skarby zostały zakopane w latach po 840-850; por. RJAŃCEVIČ 1965, s.121 n.; ostatnio kwestię tę omawia ŠTYCHOV 1978, s.116.

⁷⁴ Na temat drugiej fali napływu srebra arabskiego, przypadającej na 2 poł. IX w., por. JANIN 1956, s.100 n.

odkryto skarby dirhemów, datowanych na lata po 860 r.⁷⁵, a poziomy X-wieczne dostarczyły szeregu pojedynczych znalezisk monet arabskich, związanych z kolejnymi falami napływu na Północ kruszcu srebrnego pochodzenia orientального⁷⁶.

Około połowy X stulecia rola srebra arabskiego w życiu gospodarczym Skandynawii uległa wyraźnemu ograniczeniu⁷⁷, chociaż na teren Rusi napływało ono nadal w dość znacznej ilości⁷⁸. W tym czasie zatem należałoby liczyć się z pewnym osłabieniem związków handlowych Starej Ładogi z ośrodkami miejskimi Skandynawii. W literaturze radzieckiej na ogół przyjmuje się, że kontakty rusko-skandynawskie właśnie w tej dobie przeżywały swoje apogeum⁷⁹, z tego też okresu ma pochodzić większość zespołów przypisywanych Normanom, odkrytych na terenie Europy Wschodniej. Problem jest chyba bardziej złożony. Szereg faktów wskazuje na osłabienie w tym czasie mobilności Skandynawów w tej części Europy jako podmiotu dalekosiężnej wymiany handlowej. W 2 połowie X w. żywił skandynawski coraz bardziej wrastał tam w miejscowe środowisko, tracąc z wolna cechy swej kulturowej osobowości. Niezmiernie pouczające w tym względzie są wyniki przeprowadzonej w ostatnich latach kompleksowej analizy materiałów z Gniezdowa. W znanych stamtąd zespołach datowanych na X w. widoczna jest stopniowa barbaryzacja cech obrządku pogrzebowego o rodowodzie skandynawskim⁸⁰. Podobnie procesy asymilacyjne mogły przebiegać i w Starej Ładodze. O.I.Davidan zwróciła ostatnio uwagę na wytwarzanie w interesującym nas tu ośrodku niektórych typów grzebieni genetycznie tkwiących w grzebiennictwie zachodnioeuropejskim i skandynawskim w okresie, kiedy formy te w zachodniej i północnej Europie dawno

⁷⁵ KORZUCHINA 1961, s.83. Sytuacja stratygraficzna tego depozytu nie przedstawia się do końca jasno; niektórzy badacze wiążą go z pożarem zabudowań horyzontu E₂ (LEBEDEV 1977, s.180), inni zaś uważają, że został zakopany w okresie funkcjonowania najstarszych zabudowań horyzontu D (DAVIDAN 1976, s.115). Zwraca tu uwagę pewien regres w rozwoju osady, przypadający na horyzont E₃ (LEBEDEV 1977, s.169). W połowie IX w. strumień monety arabskiej zmierzający ku Bałtykowi omijał zapewne Starą Ładogę, kierując się m.in. szlakiem Dżwiny, skąd znane są depozyty z lat 840–850 (por. tu przyp. 73). Na te lata przypadają też zapewne początki intensywnego rozwoju Gniezdowa (BULKIN, DUBOV 1978, s.20).

⁷⁶ Por. tu JANIN 1956, s.118.

⁷⁷ SAWYER 1962, s.112; JANSSON 1969, s.32; HÅRDH 1976, s.39.

⁷⁸ JANIN 1956, s.128–132; JANSSON 1969, s.33.

⁷⁹ DEDJUCHINA 1967, s.206; FECHNER 1967; PUŠKINA 1972, s.92.

⁸⁰ BULKIN (1975, s.134–144) omawia problem postępującej w miarę upływu czasu asymilacji żywołu skandynawskiego i jego kultury w rejonie Gniezdowa na przykładzie analizy tzw. dużych kurhanów. Z poglądami tego badacza na całość materiałów z Gniezdowa zapoznałem się w czasie pobytu w Leningradzie. Składam Mu w tym miejscu serdeczne podziękowanie za przyjacielską dyskusję.

wyszły już z użycia⁸¹. Osłabienie związków przybyszów ze Skandynawii z ich dawną ojczyzną dobrze tłumaczy tego rodzaju zjawiska. Nie znaczy to jednak, aby inne formy kontaktów nie rozwijały się nadal, w tym czasie mogły one nawet uaktywnić się między innymi na polu stosunków politycznych.

Ze Wschodu obok monet arabskich docierały w ten rejon i inne towary. W warstwach kulturowych horyzontu D znaleziono nieco ozdób wywodzących się z tamtejszych ośrodków produkcji. Zwraca natomiast uwagę spadek liczby przedmiotów pochodzenia bałtyjskiego, sugerujący ograniczenie kontaktów mieszkańców miasta z tą grupą etniczną. W coraz powszechniejszym użyciu są w tym czasie miejscowe wyroby fińskie, wśród których szczególną uwagę zwraca seria jednoczęściowych grzebieni z motywami zwierzęcymi⁸². Pojawiają się również ozdoby typowe dla kultury słowiańskiej. Słowiańskiemu substratowi ośrodek ten zawdzięcza ponadto rozwój miejscowego garncarstwa. W górnych poziomach horyzontu D ceramika wykonana na kole staje się zjawiskiem coraz bardziej powszechnym.

Pozostawałaby jeszcze kwestia związków Starej Ładogi z osiedlami wczesnomiejskimi Słowian nadbałtyckich. Niektórzy badacze radzieccy skłonni są północne odłamy Słowiańszczyzny wschodniej wywieść z ziem zachodniosłowiańskich. Według V.Sedova przodkami Krywiczów i Słowian nadilmeńskich miały być plemiona słowiańskie tzw. grupy wenedzkiej lub pralechickiej⁸³. Przytaczane przez tego badacza argumenty archeologiczne na poparcie tej tezy nie są jednak przekonujące. Jeszcze dalej idą koncepcje W.Wilinbachowa, który skolonizowanie rejonu Starej Ładogi przypisuje Słowianom nadbałtyckim, mającym tu dotrzeć wybrzeżami Bałtyku lub wprost drogą morską⁸⁴. Pogląd ten zasada się przede wszystkim na rzekomym podobieństwie najstarszej ceramiki Starej Ładogi z wczesnosłowiańskimi zespołami naczyń z terenu Pomorza. Podobieństw tych jednak trudno się dopatrzeć⁸⁵.

Nie znaczy to, że ośrodki północnej Rusi nie utrzymywały kontaktów z mieszkańcami wczesnośredniowiecznego Pomorza. Były to jednak przede wszystkim związki o charakterze gospodarczym, rozwijające się na kanwie dalekosiężnych kontaktów handlowych. W materiale archeologicznym z północnej Rusi manifestują się one w znaleziskach zespołów ceramicznych wywodzących się niewątpliwie z terenu Słowiańszczyzny nadbałtyckiej. Docierał tu zatem najpewniej nie tylko kupiec, ale i rzemieślnik słowiański. Ze Starej Ładogi brak, jak dotąd, tego

⁸¹ DAVIDAN 1974, s.5 n.

⁸² LEBEDEV 1977, s.178.

⁸³ SEDOV 1970a, s.33; 1970b, s.18 n.; 1970c, s.71 n.

⁸⁴ VILINBACHOV 1962, s.253 n.; 1963, s.330 n.; 1964, s.302 n.

⁸⁵ Koncepcję o udziale przybyszów z Pomorza w formowaniu się północnego odłamu Słowiańszczyzny Wschodniej kwestionuje SZYMAŃSKI 1973, s.44 przyp. 37.

rodzaju zwartych zespołów ceramicznych. Z innych ośrodków północnej Rusi najstarsze pochodzą z początków X stulecia⁸⁶. W tym też zapewne okresie zostały nawiązane pierwsze bezpośrednie kontakty między miastami Słowian nadbałtyckich a ich odpowiednikami u Słowian wschodnich⁸⁷. W rozwoju tych kontaktów miejsce szczególne zajmował niewątpliwie Wolin. W świetle analizy struktury skarbów z krajów basenu Morza Bałtyckiego oraz z Europy Wschodniej z punktu widzenia chronologicznego rozkładu wchodzących w ich skład komponentów wydaje się, że w 2 ćwierci X w. Wolin przejął w znacznej mierze funkcje miast skandynawskich w dystrybucji kruszcu srebrnego pochodzenia arabskiego, napływającego w tym czasie w strefę Bałtyku⁸⁸. Bezpośrednie kontakty Wolina z Nowogrodem, a najpewniej i Starą Ładogą, w XI w. poświadczone przez Adama Bremeńskiego, miałyby tym samym starszą X-wieczną metrykę. W tym czasie na zachodnich wybrzeżach Bałtyku występują też ozdoby i inne przedmioty typowe dla kręgu bałtyjsko-fińsko-północnoruskiego, mogły zatem one dotrzeć tu za pośrednictwem między innymi Starej Ładogi⁸⁹. Całokształt tej problematyki wymaga jednak dalszych szczegółowych badań zarówno ze strony archeologów radzieckich, jak i polskich. Na tym odcinku byłaby wskazana bliższa współpraca badaczy obydwu krajów w konkretnej codziennej praktyce.

W świetle przedstawionych powyżej danych Stara Ładoga w końcu IX i w X w. rysuje się dość wyraźnie

⁸⁶ GORJUNOVA 1974, s.77; SMIRNOVA 1974, s.18 n. Zespoły ceramiki z Nowogrodu i kompleksu osadniczego położonego nad rzeką Lovat' znane są autorowi z autopsji.

⁸⁷ Bliskie związki miast Słowian nadbałtyckich z ośrodkami północnej Rusi szczególnie silnie akcentował VILINBACHOV (1962, s.270 n.; 1964, s.317 n.; 1974, s.90 n.). Nie wszystkie poglądy tego badacza mają swoje uzasadnienie w materiale archeologicznym, nie została m.in. potwierdzona sugestia (1962, s.264 n.) o zachodniosłowiańskim pochodzeniu grzebienników działających w Starej Ładodze; por. DAVIDAN 1968, s.63; KURNATOWSKA 1977, s.122 n.

⁸⁸ ŁOSIŃSKI 1980.

⁸⁹ Najwcześniej na około 900 r. można datować większość najstarszych zapinek podkowiastych, znanych z terytorium Słowiańszczyzny nadbałtyckiej, w przewodzie jednak są to okazy chronologicznie młodsze; por. GARCZYŃSKI 1955, s.46, tabl.VI20; LECIEJEWICZ i in. 1972, tabl. VIb; SCHOKNECHT 1975, s.277 ryc.2d, s.288; HERFERT 1967, ryc.4c. Egzemplarze o starszej metryce należą do znalezisk unikatowych; por. GEBERS 1975, s.15. Inne nieliczne wyroby pochodzenia północno-wschodniego odkryto m.in. w Kędrzynie pod Kołobrzegiem i w Menzlin nad Pianą (SCHOKNECHT 1977, s.41, tabl.15:23a). Więcej znaleziono ich na terenie Pomorza Wschodniego (ŁUKA 1978, s.60 n.), są to jednak wytwory o proveniencji pruskiej i nie mają nic wspólnego z kontaktami Słowian nadbałtyckich z terenami północnej Rusi.

jako typowy ośrodek wczesnomiejski — ważne centrum rzemieślniczo-handlowe na terenie północnej Rusi, mające rozległe powiązania z innymi krajami i ludami. Odegrała ona istotną rolę w rozwoju handlu dalekosiężnego, stąd między innymi rozchodziły się do krajów basenu Morza Bałtyckiego liczne towary pochodzenia wschodniego, tędy też przenikały w głąb Europy Wschodniej wraz z obcym kupcem, a niekiedy i rzemieślnikiem, przedmioty wywodzące się z ośrodków zachodnioeuropejskich, skandynawskich i zachodniosłowiańskich. Funkcje gospodarcze Starej Ładogi dobrze tłumaczą wieloetniczny skład jej mieszkańców. W porównaniu z podobnymi osadami rozwijającymi się na południowym, słowiańskim wybrzeżu Bałtyku, grupa przybyszów ze Skandynawii była tu zapewne liczniejsza, stąd też i wyraźniejsze ślady oddziaływań skandynawskich na oblicze kulturowe ośrodka⁹⁰. Jest to jednak w pełni zrozumiałe z uwagi na jej szczególną rolę jako ośrodka tranzytowego na szlaku handlowym Bałtyk — Wschód. Równoległe pełniła ona nie mniej ważną funkcję centrum rzemieślniczo-handlowego dla bliższych i dalszych okolic, integrując je gospodarczo. Ta jej rola zyskiwała zapewne na znaczeniu wraz z postępem gospodarczym i pogłębianiem się procesów feudalizacyjnych, w których aktywnie partycypowały znaczniejsze jednostki niezależnie od swej przynależności etnicznej⁹¹.

Najogólniej zatem Stara Ładoga nie odbiegała charakterem od innych współczesnych jej osiedli wczesnomiejskich, rozwijających się zarówno na skandynawskich jak i na słowiańskich wybrzeżach Bałtyku w IX—X w. Na terenie północnej Rusi jest natomiast przykładem jednego z najstarszych miast wczesnośredniowiecznych⁹², wyrosłych w warunkach korzystnej koniunktury gospodarczej, związanej przede wszystkim z rozwojem dalekosiężnej wymiany handlowej.

Poznań, czerwiec 1973

⁹⁰ Współżycie w jednym ośrodku przedstawicieli różnych grup etnicznych, warunkowane głównie względami gospodarczymi — nie zawsze co prawda przebiegające bez zakłóceń, o czym dość jednoznacznie informują przekazy pisane — leżało u źródeł tolerancji ideologicznej panującej w Starej Ładodze, co znajduje również odbicie w materiale archeologicznym; por. DAVIDAN 1973.

⁹¹ LEBEDEV 1977, s.190–192.

⁹² Na temat innych ośrodków miejskich rozwijających się w IX–X w. na północnych obszarach europejskiej części Związku Radzieckiego por. ostatnio BULKIN, LEBEDEV 1974, s.11 n.; DOBROVOL'SKIJ, DUBOV 1975, s.65 n.; DUBOV 1976, s.60 n.; BULKIN, DUBOV 1978, s.16 n.

BIBLIOGRAFIA

Skróty

- AO – Archeologičeskie otkrytija, Moskva
 ASGÈ – Archeologičeskij sbornik Gosudarstvennogo Èrmitaža, Leningrad
 KS – Kratkie soobščeniya, Moskva
 MZP – Materiały Zachodniopomorskie, Szczecin
 SA – Sprawozdania Archeologiczne, Wrocław–Warszawa–Kraków
 SovA – Sovetskaja archeologija, Moskva
 SGÈ – Soobščeniya Gosudarstvennogo Èrmitaža, Leningrad
 SS – Skandinavskij sbornik, Tallin
 VLU – Vestnik Leningradskogo Universiteta, Leningrad
 VMU – Vestnik Moskovskogo Universiteta, Moskva

Literatura

- ADMONI V.G., SIL'MAN T.I.
 1957 *Predvaritel'noe soobščenie o runičeskoj nadpisi iz Staroj Ladogi*, SGÈ, t.11, s.40–43.
- ARBMAN H.
 1955 *Svear i österviking*, Stockholm.
 1961 *The Vikings*, London.
 1962 *Vikingarna*, Stockholm.
- ARCICHOVSKIJ A.V.
 1966 *Archeologičeskie dannye po varjažskomu voprosu*, [w:] *Kul'tura drevnej Rusi*, Moskva, s.36–41.
- BALTIN-KOL'SKIJ A.
 1959 *O runičeskoj nadpisi iz Staroj Ladogi*, SS, t.4, s.19–22.
- BRØNDSTED J.
 1960 *Vikingerne*, København.
- BULKIN V.A.
 1975 *Boľšie kurgany Gnezdovskogo mogil'nika*, SS, t.20, s.134–145.
- BULKIN V.A., DUBOV I.V.
 1978 *Timerevo i Gnezdovo*, [w:] *Iz istorii feodal'noj Rossii*, Leningrad, s.16–20.
- BULKIN V.A., LEBEDEV G.S.
 1974 *Gnezdovo i Birka*, [w:] *Kul'tura srednevekovoj Rusi*, Leningrad, s.11–17.
- BULKIN V.A., NAZARENKO B.A., NOSOV E.N.
 1972 *O rabotach starolodožskogo otrjada*, AO, s.31 n.
- CNOTLIWY E.
 1963 *Rec.*: DAVIDAN 1962a; MZP, t.9, s.580–583.
- CNOTLIWY E., ROGOSZ R.
 1970 *Badania archeologiczne na Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie w latach 1967–1968*, SA, t.22, s.131–144.
- CROSS S.N.
 1946 *The Scandinavian Infiltration into Early Russia*, „Speculum”, t.21, nr 4, s.505–514.
- DAVIDAN O.I.
 1962a *Grebni Staroj Ladogi*, ASGÈ, t.4, s.95–108.
 1962b *Reznaja kost' Staroj Ladogi*, SGÈ, t.23, s.16–18.
 1966 *Starolodožskie izdelija iz kosti i roga (po raskopkam Starolodožskoj ekspedicii IIMK AN SSSR)*, ASGÈ, t.8, s.103–115.
 1968 *K voprosu o proischoždenii i datirovke rannich grebenok Staroj Ladogi*, ASGÈ, t.10, s.54–63.
 1970a *Contacts between Staraja Ladoga and Scandinavia (on the evidence of archaeological material from Zemljanoe gorodišče)*, [w:] *Varangian Problems*, „Scando-Slavica”, Supplementum 1, Copenhagen, s.79–91.
- 1970b *O vremeni pojavlenija tokarnogo stanka v Staroj Ladoge*, ASGÈ, t.12, s.81–88.
- 1971 *K voprosu o kontaktach drevnej Ladogi so Skandinaviej (po materialam nižnego sloja Starolodožskogo gorodišča)*, SS, t.16, s.134–144.
- 1973 *Antropomorfnije i zoomorfnije izobraženija Staroj Ladogi*, [w:] *Tezisy dokladov VI Vsesojuznoj konferencii po izučeniju Skandinavskich stran i Finljandii*, čast' 1, Tallin, s.112.
- 1974 *Izdelija iz roga i kosti Staroj Ladogi kak istoričeskij istočnik*, Avtoreferat kand. dis., Leningrad.
- 1976 *Stratigrafija nižnego sloja Starolodožskogo gorodišča i voprosy datirovki*, ASGÈ, t.17, s.101–118.
- 1977 *K voprosu ob organizacii kostoreznogo remesla v davnej Ladoge*, ASGÈ, t.18, s.101–105.
- DEDJUCHINA V.S.
 1967 *Fibuly skandinavskogo tipa*, [w:] *Očerki po istorii ruskoj derevni X–XIII vv.*, Moskva, s.191–206.
- DEKÓWNA M.
 1971 *Rec.*: L'VOVA 1968; SA, t.23, s.390–393.
 1973 *Rec.*: L'VOVA 1970; L'VOVA, NAUMOV 1970, SA, t.25, s.359–362.
 1980 *Szkle w Europie wczesnośredniowiecznej*, Wrocław.
- DOBROVOL'SKIJ I.G., DUBOV I.V.
 1975 *Kompleks pamjatnikov u derevni Boľšoe Timerevo pod Jaroslavem (po archeologičeskim i numizmatičeskim dannym)*, VLU, nr 2, s.65–70.
- DOBROVOL'SKIJ I.G., DUBOV I.V., KUZ'MENKO J.K.
 1977 *Runičeskie graffiti na vostočnych monetach*, [w:] E.A. MEL'NIKOVA, *Skandinavskie runičeskie nadpisi*, Moskva, s.142–152.
- DREJER M.
 1968 *Glimses of Aland History*, Mariehanin.
- DUBOV I.V.
 1976 *Jaroslavskoe Povol'ž'e v IX stoletii*, VLU, nr 14, s.60–66.
- ÈNGOVATOV N.V.
 1963 *Nachodki runičeskich nadpisej na territorii SSSR*, SS, t.6, s.229–257.
 1964 *Runičeskaja èpigrafika s territorii SSSR a normanizm*, SovA, nr 4, s.214–220.
- FECHNER M.V.
 1967 *Nekotorye dannye archeologii po targovle Rusi so stranami Severnoj Evropy v X–XI vv.*, [w:] *Novoe o prošlom našej strany. Pamjati akad. M.N. Tichomirova*, Moskva, s.33–41.
- FIGUREVSKIJ I.A.
 1959 *Nadpis' na luke iz Staroj Ladogi*, „Učenyje zapiski Eleckogo gos. pedagogičeskogo instituta”, nr 4, s.199–214.
- FILIPOWIAK W.
 1972 *Z badań nad początkami miasta Wolina*, „Przegląd Zachodniopomorski,” R.16, s.5–19.
- FOOTE P.G., WILSON D.M.
 1975 *Wikingowie*, Warszawa.
- GARCZYNSKI W.
 1955 *Wyniki badań na osadzie wczesnośredniowiecznej Szczecin-Mścicęno*, MZP, t.1, s.7–53.
- GEBERS W.
 1975 *Die Grabung auf dem Bischofswarder in Bosau*, „Offa”, Bd.32, s.11–15.

- GORJUNOVA V.M.
1974 *Novoe v issledovanii „Gorodka” na Lovati*, KS, nr 139, s.74–80.
- GROZDILOV G.P.
1950 *Raskopi v Staroj Ladoge v 1948 godu*, SovA, t.14, s.139–169.
- HAFTKA M.
1975 *Elbląg we wczesnym średniowieczu i problem lokalizacji Truso*, „Pomorania Antiqua”, t.6, s.193–280.
- HÅRDH B.
1976 *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Probleme und Analysen*, Bonn–Lund.
- HENSEL W.
1963 *Archeologia o początkach miast słowiańskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
1965 *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa.
- HERFERT P.
1967 *Die frühmittelalterliche Grosssiedlung mit Hügelgräberfeld in Ralswiek, Kr. Rügen*, „Ausgrabungen und Funde”, Bd.12, H.4, s.213–222.
- HERRMANN J.
1977 *Hinterland, Handel und Handwerk der frühen Seehandelsplätze im nordwestslawischen Siedlungsgebiet*, [w:] *La formation et le développement des métiers au Moyen Age (V^e–XIVe siècles)*, Budapest, s.15–26.
- HILCZERÓWNA Z.
1966 *O grzebeniach ze Starej Ładogi*, „Slavia Antiqua”, t.13, s.451–457.
- HOLMQVIST W.
1976 *Die Ergebnisse der Grabungen auf Helgö (1954–1974)*, „Prähistorische Zeitschrift”, Bd.51, H.2, s.127–177.
- JANIN V.L.
1956 *Denezno-vesovye sistemy russkogo srednevekovja. Domoŋoľskij period*, Moskva.
- JANKUHN N.
1971 *Typen und Funktionen vor- und frühwikingerzeitlicher Handelsplätze Ostseegebiet*, Wien.
- JANSSON I.
1969 *Wikingerschmuck und Münzdatierung. Bemerkungen zu einer Neuerscheinung*, „Tor”, Bd.13, s.26–64.
- JAŻDŻEWSKI K.
1958 *Geneza państwa ruskiego w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Studia Historica. W 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa, s.51–71.
- KIRPIČNIKOV A.N.
1966 *Drevnerusskoe orużije. Meči i sabli IX–XIII vv.*, Moskva.
- KLEEMANN O.
1939 *Über die wikingische Siedlung von Wiskiauten und über die Tiefs in der kurischen Nahrung*, „Altpreußen”, Bd.4, s.4–14.
- KLEJN A.S., LEBEDEV G.S., NAZARENKO V.A.
1970 *Normanskie drevnosti Kievskoj Rusi na sovremennom etape archeologičeskogo izučenija*, [w:] *Istoričeskie svjazi Skandinavii i Rossii*, Leningrad, s.226–252.
- KOČKURKINA S.I.
1970 *Svjazi jugo-vostočnogo Priladož’ja s zapadnymi stranami v X–XI vv. (po materialam kurganov jugo-vostočnogo Priladož’ja)*, SS, t.15, s.145–163.
- KORZUCHINA G.F.
1961 *O vremeni pojavlenija ukreplennogo poselenija v Ladoge*, SovA, nr 3, s.76–84.
1965 *Etničeskij sostav naselenija drevnejšej Ladogi*, [w:] *Tezisy dokladov vtoroj naučnoj konferencii po istorii, ekonomike, jazyku i literature skandinavskich stran i Finlandii*, Moskva, s.12–14.
- 1966a *K utočneniju datirovki drevnejších sloev Ladogi*, [w:] *Tezisy dokladov tretvej naučnoj konferencii po istorii, ekonomike, jazyku i literature skandinavskich stran i Finlandii*, Tarty, s.61–63.
1966b *Ladožskij topornik*, [w:] *Kul’tura drevnej Rusi*, Moskva, s.89–96.
1971a *Kurgan v uročišče Plakun bliz Ladogi*, KS, nr 125, s.59–64.
1971b *O nekotorych ošybočnych položenijach v interpretacii materialov Staroj Ladogi*, SS, t.16, s.123–133.
1973 *Nekotorye nachodki bronzolitejnogo dela v Ladoge*, KS, nr 135, s.35–40.
- KORZUCHINA G.F., DAVIDAN O.I.
1969 *Raskopki na uročišče Plakun bliz Staroj Ladogi*, AO, s.16 n.
- KROPOTKIN V.V.
1967 *Ėkonomičeskie svjazi vostočnoj Evropy v I tys. n.ė.*, Moskva.
1968 *Novye materialy po istorii deneznogo obraščenija v vostočnoj Evrope v konce VIII — pervoj polovine IX v.*, [w:] *Slavjane i Rus’*, Moskva, s.72–79.
- KULAKOV V.I.
1978 *Issledovanija v okrestnostjach g. Zelenogradskaja*, AO, s.18–20.
- KURNATOWSKA Z.
1977 *Horn-Working in Mediaeval Poland*, [w:] *La formation et le développement des métiers au Moyen Age (V^e–XIVe siècles)*, Budapest, s.121–125.
- LAUŠKIN K.D.
1960 *Raskopki v Staroj Ladoge*, KS, nr 81, s.72–76.
- LEBEDEV G.S.
1977 *Archeologičeskie pamjatniki Leningradskoj oblasti*, Leningrad.
- LEBEDEV G.S., NAZARENKO V.A.
1973 *The Connections between Russians and Scandinavians in the 9th — 11th Centuries*, “Norwegian Archaeological Review”, vol.6, s.5–9.
- LECIEJEWICZ L.
1962 *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
1968 *Miasta Słowian północnopolskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
1970 *O pierwszych kontaktach Słowian północno-zachodnich ze światem arabskim*, [w:] *Europa, Słowiańszczyzna, Polska. Studia ku uczczeniu profesora Kazimierza Tymienieckiego*, Poznań, s.213–227.
1974 *Die Entstehung der Stadt Szczecin in Rahmen der frühen Stadtentwicklung an der südlichen Ostseeküste*, [w:] *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, Teil 2, Göttingen, s.209–230.
1976a *Słowiańszczyzna zachodnia*, Wrocław.
1976b *Wczesnośredniowieczne przemiany socjotopograficzne osad miejskich u Słowian zachodnich w świetle archeologii*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, Warszawa–Poznań–Toruń, s.35–66.
- LECIEJEWICZ L., RULEWICZ M., WESOŁOWSKI S., WIECZOROWSKI T.
1972 *La ville de Szczecin des IXe–XIIIe siècles*, Archaeologia Urbium, Pologne, N° 2, Wrocław.
- LJAPUŠKIN I.I.
1966 *Archeologičeskie pamjatniki Slavjan lesnoj zony vostočnoj Evropy nakanune obrazovanija drevnerusskogo gosudarstva (VIII–IX vv.)*, [w:] *Kul’tura drevnej Rusi*, Moskva, s.127–136.
1968 *Slavjane Vostočnoj Evropy nakanune obrazovanija drevnerusskogo gosudarstva*, Leningrad.

- LUNDSTRÖM A.
1968 *Helgö als frühmittelalterlicher Handelsplatz in Mittelschweden*, „Frühmittelalterliche Studien”, Bd.2, s.278–290.
- LUNDSTRÖM P.
1974 *Paviken I bei Västergarn – Hafen, Handelsplatz und Werft*, [w:] *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter*, Teil 2, Göttingen, s.82–93.
- L'VOVA Z.A.
1968 *Stekljanye busy Staroj Ladogi, čast' I: Sposoby izgotovlenija, areal i vremja rasprostranjenija*, ASGĚ, t.10, s.64–94.
1970a *Jw. čast' II: Proischoždenie bus*, ASGĚ, t.12, s.89–111.
1970b *Stekljanye busy Staroj Ladogi*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, t.5, Wrocław–Warszawa–Kraków, s.230–246.
1977 *K voprosu o pričinach proniknovenija stekljannyh bus X–načala XI veka v severnye rajony Vostočnoj Evropy*, ASGĚ, t.18, s.106–109.
- L'VOVA Z.A., NAUMOV D.
1970 *K voprosu o proischoždenii stekljannyh bus VIII–X vv. Staroj Ladogi*, „Slavia Antiqua”, t.17, s.179–186.
- ŁOSIŃSKI W.
1972 *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VIII–X/XI w.)*, Wrocław.
1980 *Aktualne problemy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem Pomorza*, „Pomorania Antiqua”, t.10 (w druku).
- ŁOWMIAŃSKI H.
1957 *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*, Warszawa.
1973 *Początki Polski*, t.5, Warszawa.
- ŁUKA L.J.
1978 *Ziemia gdańska w okresie wczesnośredniowiecznym (od VII w. do połowy X w.)*, [w:] *Historia Gdańska*, t.1, Gdańsk, s.27–68.
- MIROLJUBOV M.A.
1972 *Pachotnye orudija Staroj Ladogi*, ASGĚ, t.14, s.118–126.
1976 *Orudija vtoročnoj obrabotki počvy i uborki urožaja iz Staroj Ladogi*, ASGĚ, t.17, s.119–124.
- MÜHLEN, VON ZUR B.
1975 *Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen*, „Bonner Hefte zur Vorgeschichte”, nr 9.
- NERMAN B.
1958 *Grobin-Seeburg. Ausgrabungen und Funde*, Stockholm.
- NOSOV E.N.
1973 *Poselenie u der. Noye Duboviki*, AO, s.29.
1975 *Staraja Ladoga i poselenija Priil'men'ja konca I tysjačletija n.e.*, [w:] *Tezisy dokladov Sovetskoj delegacii na III Meždunarodnom Kongresse Slavjanskoj archeologii*, Moskva, s.73 n.
1977 *Nekotorye voprosy domostroitel'stva Staroj Ladogi*, KS, nr 150, s.10–17.
- NOSOV E.N., KONECKIJ V.J.
1974 *Issledovanija na uročišče Plakun bliz Staroj Ladogi*, AO, s.23 n.
1975 *Razvedki na Srednej Mste i raskopki poselenija Zolotoe Koleno*, AO, s.28 n.
- OJATEVA E.I.
1965 *Obuv' i drugie kožanye izdelija Zemljanogo gorodišča Staroj Ladogi*, ASGĚ, t.7, s.42–59.
1976 *Dve publikacii srednevekovoj kožanoj obuvi*, ASGĚ, t.17, s.125–129.
- OLCZAK J.
1968 *Wytwórczość szklarska na terenie Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno-technologiczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- ORLOV S.N.
1954 *Ostatki sel'skochozjajstvennogo inventarja VII–X vv. Staroj Ladogi*, SovA, R.21, s.343–354.
1955 *Sopki volchovskogo tipa okolo Staroj Ladogi (iz materialov Staroladožskoj archeologičeskoj ekspedicii 1940 i 1948 gg.)*, SovA, R.22, s.190–211.
1956a *K voprosu o drevnem pašennom zemledelii Staroj Ladogi*, KS, nr 65, s.142–144.
1956b *Vnov' otkrytyj ranneslavjanskij gruntovoj mogil'nik v Staroj Ladoge*, KS, nr 65, s.94–98.
1960 *O ranneslavjanskom gruntovom mogil'niku s truposožženiem v Staroj Ladoge*, SovA, nr 2, s.251–253.
- PETRENKO V.P.
1977a *Raskopki v Staroj Ladoge*, AO, s. 28 n.
1977b *Raskopki sopki v uročišče Pobedišče bliz Staroj Ladogi*, KS, nr 150, s.55–62.
- PETRENKO V.P., KUČER A.L., RACKO V.V.
1976 *Raskopki pogrebal'nych pamjatnikov v nizov'jach Volchova*, AO, s.35.
- PETRENKO V.P., KUZ'MENKO J.K.
1977 *Mladšeruničeskie nadpisi*, [w:] E.A.MEL'NIKOVA, *Skandinavskie runičeskie nadpisi*, Moskva, s.152–169.
- PETRENKO V.P., NECHAJEV A.A., ŠITOVA T.B.
1974 *Raskopki v Staroj Ladoge bliz Varjažskoj ulicy*, AO, s.27.
1975 *Raskopki v severnoj časti Staroj Ladogi*, AO, s.33 n.
- PETRENKO V.P., SMIRNOV V.N.
1976 *Raskopki bliz Varjažskoj ulicy v Staroj Ladoge*, AO, s.35–37.
- PUŠKINA T.A.
1972 *O proniknovenii nekatoryh ukrašenij skandinavskogo proischoždenija na territorii drevnej Rusi*, VMU, nr 1, s.92–94.
- RAVDONIKAS V.I.
1945 *Staraja Ladoga*, KS, nr 11, s.30–41.
1949 *Staraja Ladoga (iz itogov archeologičeskich issledovanij 1938–1947 gg.)*, SovA, R.11, s.5–54.
1950 *Jw. čast' II*, SA, R.12, s.7–40.
1951 *Drevnejšaja Ladoga v svete archeologičeskich issledovanij 1938–1950 gg.*, KS, nr 41, s.34–36.
- RAVDONIKAS V.I., LAUŠKIN K.D.
1959 *Ob otkrytii v Staroj Ladoge runičeskoj nadpisi na dereve v 1950 godu*, SS, t.4, s.23–44.
- RIABCEVIČ B.N.
1965 *Dva monetno-veščevych klada IX v. iz Vitebskoj oblasti*, „Numizmatika i Epigrafika”, t.5, s.121–160.
- RIABININ E.A.
1974 *Raskopki Zemljanego gorodišča v Staroj Ladoge*, AO, s.29.
- SAWYER P.H.
1962 *The Age of the Vikings*, London.
- SCHOKNECHT U.
1975 *Neue slawische Funde aus dem Bezirk Neubrandenburg*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg”, Jb.1974, s.273–305.
1977 *Menzlin. Ein frühgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene*, Berlin.
- SEDOV V.V.
1970a *Novgorodskie sopki*, Moskva.
1970b *Slavjane i plemena jugo-vostočnogo regiona Baltijskogo morja*, [w:] *Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*, Bd.2, Berlin, s.11–23.
1970c *Slavjane verchnogo Podneprov'ja i Podvin'ja*, Moskva.
1974 *Dlinnye kurgany Krivičej*, Moskva.

- 1975 *VI Vsesojuznaja konferencija po izučenju skandinavskih stran i Finlandii*, SovA, nr 2, s.312–314.
- SMIRNOVA G.P.
1975 *O trech gruppach novgorodskoj keramiki X-načala XI v.* KS, nr 139, s.17–22.
- SPEGAL'SKIJ J.P.
1972 *Žilišča severo-zapadnoj Rusi IX–XIII vv.*, Leningrad.
- STENBERGER M.
1977 *Vorgeschichte Schwedens*, Berlin.
- STENDER-PETERSEN A.
1959 *Runestaven fra Ladoga et vidnesbyrd om Ruslands prae-historie*, „Kuml”, s.117–124.
- SZYMAŃSKI W.
1973 *Słowiańszczyzna wschodnia*, Wrocław.
- ŠASKOL'SKIJ I.P.
1965 *Norskaja teorija v sovremennoj buržuaznoj nauke*, Moskva–Leningrad.
- ŠENNIKOV A.A.
1975 Rec.: SPEGAL'SKIJ 1972, SovA, nr 3, s.256–260.
- ŠTAKEL'BERG J.I.
1962 *Glinjanye diski iz Staroj Ladogi*, ASGÈ, t.4, s.109–116.
- 1969 *Igrušečnoe oruzie iz Staroj Ladogi*, SovA, nr 2, s.252–254.
- ŠTYCHOV G.V.
1978 *Goroda Polockoj zemli (IX–XIII vv.)*, Minsk.
- TRET'JAKOV P.N.
1970 *U istokov drevnerusskoj narodnosti*, Leningrad.
- TUCHTINA N.V.
1968 *Ob ètničeskoj prinadležnosti pogrebennyh v sopkach volchovskogo tipa*, [w:] *Slavjane i Rus'*, Moskva, s.188–193.
- VILINBACHOV V.B. [WILINBACHOW W.B.]
1962 *Baltijskie Slavjane i Rus'*, „Slavia Occidentalis”, t.22, s.253–277.
- 1963 *Neskol'ko zamečanij o teorii A.Stender-Petersena*, SS, t.6, s.323–336.
- 1964 *Stara Ladoga (kilka uwag z powodu neonormanistycznej teorii prof. A.Stender-Petersena)*, MZP, t.10, s.299–323.
- 1974 *Rannesrednevekovyj put' iz Baltiki v Kaspj*, „Slavia Antiqua”, t.21, s.83–110.
- ZASURCEV P.I., JANIN V.L.
1975 Rec.: SPEGAL'SKIJ 1972, SovA, nr 3, s.260–267.

STARAYA (OLD) LADOGA IN THE LIGHT OF RECENT ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

S u m m a r y

Old Ladoga occupied a rather peculiar position in the economic life in the Baltic zone during the early Middle Ages. It was one of the more important points of exchange on the trade route linking Baltic countries with Kiev Rus, the Volga areas of Bulgaria, Khazaria, Byzantium and the Arab world. The history of this centre has for a long time incited the interest of European mediaevists^{1,2*}. In recent years Old Ladoga has been the object of intensive investigations and studies. Large scale excavations continued in the settlement itself³ and in the closer and farther vicinity^{4,5} have contributed to these researches. The growing additions to sources have been accompanied by thorough criticism of cognitive values leading to a revision of several hitherto accepted views concerning the main stages of the socio-economic and spatial development of this centre.

One of the more important achievements of Soviet archaeology in recent years was the discovery near Old Ladoga of agricultural-breeding settlements fulfilling, moreover, the function of small local craft and trade centres (Novye Duboviki)⁵. They were contemporary with the oldest development phase of the settlement referred to. Similar sites are known also from other regions of northern Rus⁷ and territories occupied by economically more active tribes of Baltic Slavs⁸. Economic conditions influencing the growth of such settlements, which preceded the development of early medieval towns, were similar in those places. This process was accompanied by the reception in local societies of foreign coins of Arab origin, brought in at the end of the 8th and the beginning of the 9th centuries⁶.

The problem concerning the chronology of the oldest settlement at Old Ladoga (the cultural layers of the so-called horizon E), which has led to many controversies, has also been explained in recent years^{9, 10}. The beginnings of this settlement fall to the second half, or perhaps to the end of the 8th century (not to the 7th century, as was previously thought)¹¹. The belief that the oldest settlement existing up to the turn of the 3rd quarter of the 9th century comprised only large houses inhabited by large-sized families of the patriarchal type, has also proved incorrect¹⁴. Small houses built of horizontally placed beams¹⁹ were also constructed in those

times. Their Slavonic origin has been generally accepted in Soviet literature on the subject. Large houses, dominant in older settlements, have been linked by most researchers with traditions of Finnish building²¹, although the possibility of connecting their genesis with other cultural circles has also been considered.

The thesis maintaining that the oldest settlement at Old Ladoga was of a village type has not been supported by contemporary historiography either. It was an extensive settlement of free standing buildings distributed over an area of four to five hectares on the Volhov river¹⁸. Agriculture, breeding and fishing undoubtedly constituted the main forms of economy²³, but they did not, in the end, determine the economic function and character of the settlement. Extraordinarily rich and variegated relics were discovered in cultural layers of horizon E. Besides ceramics, there prevailed objects of foreign origin, from diverse, sometimes remote, production centres. There has been a remarkably long list of bronze ornaments of Baltic provenance²⁴. It is quite probable that representatives of that ethnic group have lived there²⁶. It is unlikely that typical woman dress ornaments of Baltic origin, reached this place only by means of trade links or casual extra-economic contacts.

Elements which originated in the circle of Saltovo culture have also been represented among relics of foreign provenance discovered in the oldest cultural layers²⁸. They arrived there, probably, with the oldest stream of Arab coins. Several deposits containing early Arab coins were discovered near Old Ladoga, and a single dirhem, coined in 699/700, was found in the cultural layer of the settlement²⁹. The Old Ladoga settlement was in these times one of the more important distribution centres of silver of Arab origin to Baltic countries³⁰.

The beginning of the 9th century was also a period of lively contacts between Old Ladoga and Scandinavian people³³. These contacts were not limited only to trade exchange and even less to sporadic links of the extra-economic type, as was suggested in older Soviet Russian literature. It is assumed at present that a group of Normans dwelled there already at the dawn of its history. They buried their dead, among others, on the cemetery at Plakun, on the opposite side of the Volchov river³⁴. From the region of this settlement the Scandinavians penetrated into East

* See notes to Polish text.

Europe; they were mostly merchants interested in eastern goods³⁵. It was mainly due to their mediation that silver of Arab origin reached Baltic countries via Old Ladoga.

It is possible that in those times Scandinavians were not the only newcomers from the West among people who inhabited that region. There could also have been Frisians there, since a series of horn-combs — most faithfully corresponding to specimen known from the Franco-Frisian circle — have also been found in layers of horizon E³⁷. Traces of local production of such combs have also been discovered. This indicates that Frisian craftsmen could have lived there next to merchants³⁸. However, most products of West European origin got there by the mediation of Scandinavians (ceramics⁴⁰, swords⁴¹⁻⁴³). Norman merchants probably also delivered glass beads of eastern origin — an important equivalent in barter with the local population.

The oldest settlement at Old Ladoga emerges from present data as a market settlement primarily linked with the development of far-reaching trade. It was, at the same time, a local centre of exchange, though on a smaller scale. A characteristic feature of that settlement was the multi-ethnic structure of its inhabitants. In addition to the Finnish and most probably the Slavonic element, there were also Scandinavians, perhaps with accompanying Frisians and, not unlikely, representatives of Baltic tribes. Craft was not developed on a larger scale in those times. The origin and development of the settlement was primarily the result of an advantageous economic situation linked with the establishment of trade contacts with Baltic countries and the East. The role of the Norman element in the economic life of the centre should also be viewed from that aspect; Scandinavian merchants were probably most interested in the development of this exchange.

More or less at the same time, there developed similar settlements in various Baltic countries. They have been known from both Scandinavia⁴⁷ and the southern Slavonic Baltic coast⁴⁸. The settlement at Old Ladoga was therefore not exceptional, we may speak rather of a wider regularity of development in that epoch⁴⁹.

At the end of the 9th and in the 10th centuries Old Ladoga spread out and a part of the settlement was surrounded by a defensive wall⁵⁰. Dense and compact buildings, mainly comprising small houses made of horizontally placed beams, characterized the urbanistic shape of the 9th century centre⁵¹. Craft production became more prominent in those times. There was a considerable development in comb production⁵⁴. It may be assumed with certainty that at least a part of comb-makers was of foreign origin and arrived there from Scandinavian towns³⁹. In those days craftsmen were skilled in several lines^{55, 56}, some were probably engaged in trade.

There also developed smithing, treatment of coloured metals, shoemaking⁶¹, weaving⁶³; the activities of glass-makers are, however, less certain⁵⁷, although there could have been a workshop producing glass from imported materials⁵⁹, just as was the case at several other early urban centres in the Baltic zone⁶⁰.

There still existed close links between the centre referred to and Scandinavian towns. These were not only trade contacts, since Old Ladoga was in those times also inhabited by a group of Normans, both craftsmen and merchants. There is a rather long list of relics of Scandinavian origin discovered in cultural layers dated to the 10th century. Of particular interest was a tin plate with a rune inscription⁶⁴. This was the second runic object dis-

covered at Old Ladoga⁶⁵⁻⁶⁷. A part of the jewellery of Scandinavian lineage was probably locally produced, perhaps at workshops of foreign craftsmen⁶⁸. Glass beads were brought in large amounts mainly by the mediation of Scandinavian trading^{70, 71}.

In the 10th century Old Ladoga was still an important distribution centre of silver of Arab origin⁷⁵. In the middle of that century there occurred a significant limitation of the role of Arab silver in Scandinavian economic life⁷⁷, this was when, perhaps, there took place a certain decrease in trade links between Old Ladoga and Scandinavian towns. In the second half of the century the Norman element grew probably more and more into the local urban environment, slowly losing traits of its cultural separateness. There was a similar trend also at Gnezdovo⁸⁰. The weakening of links between Scandinavian migrants and their native country explains why combs of a west European — Scandinavian genesis were still produced at Old Ladoga when these forms had long ago gone out of use in western and northern Europe⁸¹.

Quite interesting are also links between Old Ladoga and early urban settlements of Baltic Slavs. Certain Soviet researchers have suggested that the northern fraction of Eastern Slavs derived from West Slavonic areas^{83, 84}. Archaeological arguments put forward to support this thesis are, however, not convincing⁸⁵. Northern Rus centres undoubtedly were in contact with inhabitants of early medieval Pomerania, but these links were primarily of an economic character and developed on the basis of far-reaching trade contacts. They were initiated most probably at the beginning of the 10th century. This has been substantiated by ceramic assemblages typical of the pottery craft of Baltic Slavs, discovered at several sites in northern Rus⁸⁶. It may be that not only merchants but also West Slavonic craftsmen reached these areas. It was Wolin which occupied a particular position in the development of these contacts.

At the end of the 9th and in the 10th centuries, Old Ladoga emerged, therefore, quite clearly as a typical early-urban centre — an important craft-trading centre with extensive links with other countries and people. It played an important role in the development of far-reaching trade. From this point numerous goods of eastern origin spread to Baltic countries, objects which originated in west European, Scandinavian and West Slavonic centres penetrated into Eastern Europe together with foreign merchants and, sometimes, craftsmen. The economic function of Old Ladoga explains well the multi-ethnic composition of its inhabitants. Compared with similar settlements developing on the southern, Slavonic Baltic coast, the group of newcomers from Scandinavia was probably most numerous, this explains the perceptible traces of Scandinavian influence on the cultural image of the centre⁹⁰. This is understandable considering the special role of Old Ladoga as a point of transit on the Baltic — East trade route. Simultaneously it fulfilled an important function as a craft-trading centre for closer and farther areas and integrated them economically. This role became more pronounced together with the economic progress and the deepening of feudal processes in which prominent individuals — regardless of their ethnic origin — actively participated⁹¹.

Generally speaking, Old Ladoga did not differ from other contemporary early-urban settlements which developed both on the Scandinavian and Slavonic Baltic coast in the 9th and 10th centuries. In northern Rus it represented, however, an example of one of the oldest early medieval towns⁹², which grew up in advantageous economic circumstances involving, above all, the development of far-reaching trade contacts.

The author's address

Dr Władysław Łosiński, Poland
Pracownia Archeologiczna Zakładu Archeologii Nadodrza
IHKM PAN
70-536 Szczecin, ul. Kuśnierska 12/13

Translated by Jan Rudzki